

Приложение 1

Кирилов, Ч. 2023. Непознатите познати. Стъклените гривни в България от късножелязната до османската епоха. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски". ISBN: 978-954-07-5798-8 (твърда подвързия) / ISBN 978-954-07-5799-5 (PDF).

РЕЗЮМЕ

Монографията е посветена на често срещана в България, но все още сравнително слабо изучена, категория археологически находки – стъклените гривни. Историята им започва през III в. пр. Хр. и продължава до ден днешен. При все това горната хронологическа граница на изследването е краят на османската епоха (границата между XIX и XX в.). Акцентът на работата пада върху днешните български земи, но по ред причини се наложи да се обърне внимание на далеч по-голямо пространство – от Рейн до Крим и от Татрите до Синайския полуостров.

Първата част на труда е посветена на състоянието на проучванията. То не може да се окачестви като особено добро, макар в течение на повече от един век е събрано огромно количество емпиричен материал. Допуснатите сравнително рано от Йорданка Чангова методологически грешки – приемането на всички стъклени гривни у нас за (само) средновековни и определянето на XIV в. като горна хронологическа граница на тяхната употреба в Средновековието като цяло не са отстранени и до ден днешен. Причината за това се корени най-вече в задълбочено обсъдени недобри практики на проучване, анализ и интерпретация на археологическите контексти, които дават възможност на допуснати грешки да демонстрират жизненост много по-дълго от необходимото. Наред с това твърде малко са изследователите, които въобще опитват да обърнат малко по-задълбочено внимание на стъклените гривни. Това впрочем не са проблеми само на българската археологическа школа.

Втората част („Систематика“) дискутира теоретични и методически проблеми на два от основните подхода при систематизирането на археологическия материал – класификацията и типологията. Авторът застъпва тезата, че монотетичните строги типологически схеми не са особено полезни (освен за нуждите на по-лесна езикова комуникация между отделните изследователи), и че е за предпочитане да се работи с динамични класификации на материала в зависимост от нуждите на конкретно изследване. Те трябва да се опират на ред признаци и техните различни състояния. Дискутират се „базисните“ признаци на стъклените гривни (материал, форма, техника на изработка, размер, колорит, (степен на) прозрачност, повърхност, сечение) и се предлага методика за тяхното документирание и описание.

Следващите четири глави обсъждат различни аспекти на стъклените гривни през четирите големи епохи, обхванати от тяхната история – късножелязната, късноантичната, средновизантийската и османската.

Макар и да са (засега) малобройни, латенските стъклени гривни у нас са важна находка, която има какво да каже за контактите на Тракия със земите на Средна и Западна Европа през III-I в. пр. Хр. Те са разпространени основно на север от Стара планина, но все пак ги има и в Севтополис. Откриват се главно в селища, които са „централни места“ в най-широкия смисъл на това понятие. Не е невъзможно да са и символи на престижа. Не

демонстрират отлики с класическите латенски образци и няма причина да се смята, че са произведени на място. Обсъждат се различните начини, по които може да се попаднали в Тракия, но на този етап въпросите са повече от отговорите.

След прекъсване от няколко века стъклените гривни се появяват отново около 300 г. сл. Хр. и са в употреба около едно столетие. При все че по това време не са масов материал, са открити при проучванията на десетки обекти у нас. За съжаление колекции от селищен контекст са публикувани най-вече от участници в чуждестранни археологически експедиции. Известни са и някои находки от некрополи. Преобладават гривни от изглеждащо черно стъкло, работени в шевна техника, най-вече с полукръгло сечение, с гладка или релефна повърхност (последната представена най-вече от напречни коси насечки по външната повърхност на предмета). Носени са както на лява, така и на дясна ръка, най-вече от поотраснали млади жени. Изчезването им скоро след 400 г. сл. Хр. вероятно е свързано с факта, че гривната като цяло губи популярността си и престава да бъде масов накит.

Това състояние на нещата се запазва повече от половин хилядолетие, в което няма стъклени гривни, а металните се броят на пръстите на двете ръце в днешните български земи. Модата и на двете групи се възражда внезапно около 1000 г. сл. Хр. и през следващите две столетия те са сравнително често срещани накити за ръце, най-малкото в сравнение с предходните епохи. Носят се отново от жени (но и от отбити момичета), на двете ръце, както върху предмишницата, така и на раменните кости, което поне на този етап изглежда като средновековна мода. Преобладаващите цветове са синьо, черно и зелено. Червено, бяло и жълто са маргинални и се използват най-вече като допълнителни цветове при полихромни гривни. Има и рисувани екземпляри, вкл. такива със златна и сребърна боя. Формите на сеченията са разнообразни. Техниката на изработка е без изключение шевна. За разлика от късната античност, когато една жена носи не повече от една - две гривни, в средновизантийската епоха има значителни комплекти, броят на гривните в които понякога надхвърля двадесет. Въпреки широко разпространеното убеждение, че те са леснодостъпен, евтин накит, по правило ги откриваме в най-богатите гробове в некрополите, което означава, че изглежда са символ на статус най-малкото в определени общности.

Някъде през първата половина на XIII в. стъклените (и металните гривни) отново губят популярност в целия (остатъчен) византийски свят, в това число в България. Не са известни в некрополи от втората половина на XIII и XIV в., а структури и пластове от това време в селищен контекст носят характера на преотложен, силно фрагментиран материал.

Това състояние на нещата се запазва и през първите векове на османската епоха. Стъклени гривни се появяват отново найде през XVII в. и са представители на блискоизточна традиция, съхранила популярността им в Леванта през XIII-XVI в. Представени са както шевна, така и безшевна техника на изработка, като втората доминира категорично. Цветът им е най-вече син, но има и черни, и зелени. Особено характерни, водещи находки са гривни, правени чрез безшевна техника, със син цвят (в различни нюанси), с различни видове триъгълно сечение и множество плитки канелюри по външната повърхност. Типично османски са и гривни с вложена стъклена нишка във вътрешността на прозрачни екземпляри, както и полихромни гривни с апликации. Носят

се отново от жени и момичета, както в мюсюлмански, така и в християнски общности. Поне част от тях са импорти от Близкия изток, донесени от поклонници (хаджии).

При всички положения стъклените гривни могат да кажат още много неща, но за целта трябва да се постарам да ги превърнем в пълноценен археологически извор. Те трябва да се документират, описват и публикуват по-добре, отколкото това се е правило досега. Надявам се, че тази книга ще допринесе по някакъв начин за това.

ENGLISH SUMMARY

The monograph explores a category of archaeological finds prevalent in Bulgaria, yet still relatively under-researched - glass bracelets. Their historical journey commences in the 3rd century BC and extends to the present day. However, the upper chronological limit of this study remains anchored at the conclusion of the Ottoman era (the juncture between the 19th and 20th centuries). While the primary focus resides within present-day Bulgarian territories, various factors necessitate an investigation into a significantly broader region - spanning from the Rhine to the Crimea and from the Tatras to the Sinai Peninsula.

The initial chapter of the work is dedicated to evaluating the state of research. This assessment reveals that the quality of research, despite the accumulation of empirical data over more than a century, cannot be deemed notably comprehensive. Notably, early methodological errors made by Yordanka Changova, such as the presumption that all glass bracelets within the country were exclusively medieval and the assertion of the 14th century as the definitive upper chronological threshold for their medieval usage, persist uncorrected. Such persistence can be attributed mainly to extensively discussed deficiencies in research practices, analysis, and interpretation of archaeological contexts, allowing inaccuracies to persist beyond necessity. Furthermore, only a scant few researchers endeavor to delve profoundly into the subject of glass bracelets, a concern that extends beyond the boundaries of the Bulgarian archaeological sphere.

The second section ("Systematics") delves into the theoretical and methodological intricacies of two principal approaches to classifying archaeological material: classification and typology. The author contends that rigid monolithic typological frameworks offer limited utility, except for facilitating communication among researchers. Instead, the author advocates for adaptable classifications of material, contingent on the requirements of specific studies. These classifications should be grounded in numerous attributes and their varying states. The fundamental characteristics of glass bracelets (composition, shape, fabrication technique, dimensions, color, transparency level, surface features, cross-section) are examined, accompanied by a proposed methodology for their meticulous documentation and description.

After this, the ensuing four chapters dissect diverse facets of glass bracelets across four pivotal epochs spanning their historical trajectory - the Late Iron Age, Late Antiquity, Middle Byzantine, and Ottoman eras.

While their numbers remain limited thus far, the La-Tene glass bracelets discovered in Bulgaria wield significant historical relevance, shedding light on the connections between Thrace and the regions of Middle and Western Europe during the 3rd-1st centuries BC. Primarily distributed north of the Balkan Mountains, they also surface in Seuthopolis. Their discovery primarily occurs within settlements possessing a central prominence in the broadest sense. The

notion that they potentially symbolize prestige cannot be discounted. These artifacts exhibit no discernible distinction from classical La-Tene specimens, with no indications suggesting local production. The potential routes through which they reached Thrace are explored, although the current stage of understanding yields more questions than answers.

Following a prolonged hiatus, glass bracelets reemerged around 300 AD and remained in use for approximately a century. Although not ubiquitous during this period, they have been unearthed at numerous sites within the country. Regrettably, collections from settlement contexts have predominantly been presented by participants of foreign archaeological expeditions, with necropolis findings also documented. Predominantly, glass bracelets in a seemingly black hue, crafted utilizing a sewing technique, with semi-circular cross-sections and either smooth or embossed exteriors (the latter primarily characterized by diagonal oblique incisions on the object's outer surface) are prominent. These adornments were worn on both the left and right arms, predominantly by mature young women. However, their usage waned shortly after 400 AD, likely linked to the general decline in popularity of bracelets as a common accessory.

This status quo persisted for over five centuries, devoid of glass bracelets and with metal counterparts becoming exceedingly scarce within present-day Bulgarian lands. The resurgence of both categories suddenly occurred around A.D. 1000 and endured for the ensuing two centuries, with these ornaments gaining relative prevalence in comparison to previous eras. These accessories adorned women once again (including adolescent girls), adorning both forearms and humeri, suggesting a medieval trend. The prevalent color palette encompasses blue, black, and green hues, while red, white, and yellow shades occupy a marginal presence, often serving as supplementary accents in multicolored bracelets. Painted specimens, including those incorporating gold and silver accents, also exist. The bracelet cross-sections exhibit diverse forms, and their creation technique uniformly involves sewing. In contrast to late antiquity, where women typically wore one or two bracelets at most, the Middle Byzantine period witnessed substantial sets, occasionally exceeding twenty bracelets. Despite the widespread perception that they were affordable and commonplace embellishments, they predominantly emerge from opulent graves within necropolises, hinting at their potential status-symbol role within certain communities.

Sometime within the first half of the 13th century, glass bracelets (alongside metal variants) once more fell out of favor across the remaining Byzantine realm, including Bulgaria. Notably, they are absent in necropolises from the latter half of the 13th and the 14th centuries. During this period, structures and layers within village contexts assumed a character marked by repositioned and highly fragmented materials.

This pattern endured into the initial centuries of the Ottoman era. Glass bracelets resurfaced in the 17th century, reflecting a Near Eastern tradition that preserved their popularity within the Levant between the 13th and 16th centuries. Both sewn and seamless manufacturing techniques are evidenced, with the latter notably prevailing. The predominant color remains blue, accompanied by instances of black and green. Distinctive finds include bracelets fashioned via the seamless technique, characterized by blue hues in varying shades, diverse triangular sections, and numerous shallow channels adorning their exteriors. Ottoman-specific variations encompass bracelets with embedded glass threads within transparent specimens, as well as polychrome bracelets featuring appliqués. These adornments adorned women and girls across

both Muslim and Christian communities. A subset might have been imported from the Middle East, brought by pilgrims (hajjis).

In conclusion, glass bracelets possess a wealth of untold narratives, necessitating their elevation into comprehensive archaeological resources. To achieve this, meticulous documentation, description, and publication surpassing previous efforts are imperative. It is the author's aspiration that this book will contribute in some measure toward this objective.

Приложение 2

Kirilov, Tsch. 2006. Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archäologische Befunde Mitteleuropas im Vergleich zur östlichen Balkanhalbinsel (Studien zur Archäologie Europas, 3). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH. ISBN-10: 3-7749-3451-7 / ISBN-13: 978-3-7749-3451-1

РЕЗЮМЕ

Работата е посветена на сравнително изследване на урбанизационните процеси през ранното средновековие в Средна и Западна Европа, от една страна, и Югоизточна Европа, от друга, т. е. между „каролингския“ и „византийския“ свят. Въпросите, които се разглеждат в нея, са: Съществуват ли въобще градове в тези земи по онова време? Ако да, има ли приемственост между (късно)античната градска култура и ранносредновековната такава? Каква е роля играе властта (държавна и/или местна) в урбанизационните процеси? Каква е ролята на пътищата и комуникациите в развитието на градовете? Има ли столици респ. постоянни владетелски резиденции през този период?

В търсене на техните отговори първо се прави опит за очертаване на археологическо, а не историческо, понятие за града, т. е. за извеждане на критерии, които са установими по археологически път. Това са пазар, диференцирана стопанска основа, социална и професионална диференциация на населението, централни функции от различен характер, сравнително голям брой жители, единна селищна структура и наличието на постройки с различна функционалност и архитектоника.

В резултат на анализа на многобройни обекти от Средна Европа и Източните Балкани се установява, че преките примери за приемственост на Запад, т. е. за продължаване на живота в антични градски центрове, принципно са повече и по-добре видими в сравнение с Изтока, но че в крайна сметка градът на зрялото средновековие на Запад има твърде малко общо с късноантичния си предшественик, докато на Изток е тъкмо обратното. Причините за това са различните пътища, по които тръгва урбанизацията на Изток и на Запад, както и мощното културно влияние на Византия на Изток, която играе значителна роля в съхраняването на редица същностни черти на късноантичния град през средновековието.

Резултатите от анализа влизат в разрез с устойчивия особено в немскоезичната литература възглед за изцяло деурбанизираните средновековни ландшафти на Запад и показват, че градове съществуват и преди появата на първите градски конституции през XI в. Властта там не играе ролята на основен урбанизационен фактор. Ако липсват други подходящи условия, властовите резиденции не се превръщат в кристализационни ядра на нови градове. Въпросните подходящи условия са най-вече плавателни реки и кръстопътища на надрегионална търговия, които са основен стимулиращ фактор за урбанизацията на Запад. Моделът на Изток е по-различен – дори на места, където има чудесни условия за морско или речно плаване в комбинация с добра комуникация с вътрешността, не се появяват непременно градски центрове. Урбанизацията тук зависи от други фактори, а властта играе далеч по-съществена роля в тях.

Ако двата региона имат нещо много общо поне до определен момент, това е липсата на столица, респ. постоянна владетелска резиденция. Нито на Запад, нито на Изток от

начало не са налице необходимите фактори за това – териториална държава, централна и провинциална администрация, писмено управление и т. н. На Изток това се променя през X в., когато в лицето на Преслав България се сдобива с първата си столица, докато на запад моделът на „амбулантната власт“ ще продължи още столетия.

ENGLISH SUMMARY

The focus of this work is a comparative exploration of urbanization processes during the early Middle Ages in Central and Western Europe, juxtaposed with Southeastern Europe—specifically, the interactions between the "Carolingian" and the "Byzantine" realms. Central questions underpinning this study include: Did urban centers indeed exist in these territories during that era? If so, is there a discernible continuity between the urban culture of the (Late) Antique period and the Early Medieval epoch? What roles did both state and local authorities play in facilitating urbanization? How did the development of cities intersect with road networks and communications? Were there distinct capital cities or permanent ruler residences during this timeframe?

In pursuit of answers, the research initially endeavors to establish an archaeological framework for conceptualizing a city. This entails deriving criteria that can be identified archaeologically. These criteria encompass the presence of a market, a diversified economic foundation, social and occupational stratification within the populace, multifaceted central functions, a relatively substantial population, a cohesive settlement structure, and a diversity of functionally and architecturally distinct buildings.

Through an analysis encompassing numerous sites across Central Europe and the Eastern Balkans, it becomes evident that instances of direct continuity are more abundant and prominently observable in the West—indicating the sustained inhabitation of ancient urban centers. However, this continuity contrasts with the High Middle Ages in the West, which significantly diverged from their Late Antique precursors. Conversely, the East displays a reverse pattern, where the high medieval city retains many essential features from its past due to the influential cultural impact of Byzantium. These findings challenge the persistent notion, particularly prevalent in German-language literature, of entirely deurbanized medieval landscapes in the West. The study illustrates that urban centers existed even before the emergence of initial urban constitutions in the eleventh century. Notably, political power did not emerge as a major catalyst for urbanization. Power centers did not necessarily crystallize into new cities in the absence of other conducive conditions. Instead, navigable rivers and crossroads of transregional trade acted as pivotal drivers of urbanization in the West. The Eastern pattern contrasts with this, whereby favorable conditions—such as navigable waterways and good communication with the hinterland—do not automatically result in the emergence of urban centers. Here, urbanization is contingent on different factors, with power exerting a more substantial influence.

A commonality shared by both regions, up to a certain extent, is the absence of a distinct capital or permanent ruler's residence. In neither the West nor the East did the requisite components for such establishments—territorial states, central and provincial administration, written governance, etc.—initially exist. However, the 10th century brought a transformation in the

East with the establishment of Preslav as Bulgaria's inaugural capital. In contrast, the West adhered to a pattern of "ambulant rule" that persisted for centuries.

Приложение 3

Kirilov, Ch. 2007. The Reduction of the Fortified City Area in Late Antiquity: Some reflections on the End of the "Antique City" in the Lands of the Eastern Roman Empire. In Henning, J. (ed.) Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2: Byzantium, Pliska and the Balkans (Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr., 5.2) Berlin-New York: De Gruyter, 3-24. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110218831.1.3/html>. ISBN 978-3-11-018358-0 / ISSN 1862-1139.

РЕЗЮМЕ

Смята се, че един от симптомите на упадъка на римските градове и през късната античност и т. нар. „тъмни векове“ е намаляването на тяхната укрепена площ. Някои учени смятат, че новите, много по-къси стени, дори представляват действителната граница на обитаемото пространство. Съгласно тази гледна точка в тези малки крепости намират убежище малък брой представители на гражданската, църковната и военната администрация.

В тази статия се стремя да получа отговор на въпроса до каква степен намаляването на укрепената площ трябва да се тълкува като признак за упадък на римските градове? За да се намери решение на този проблем, трябва да се отговори на следните въпроси: Била ли е цялата градска територия гъсто населена през класическата античност? Били ли са еднакви обитаемите пространства през класическата и през късната античност? Представляват ли градските стени през късната античност реалните граници на обитаемото пространство?

Анализът на многобройни примери от различни части на римския свят доведе до следните резултати:

На първо място, очевидно е, че обитаемото пространство в класическия античен град не е идентично на цялата градска площ.

На второ място, късноантичният градски жител се е нуждае от значително по-малко жилищна площ, отколкото неговите предци в периода на класическата античност. С други думи, по това време много повече хора са могли да живеят на много по-малка площ в сравнение с по-ранните периоди.

На трето място, очевидно е, че обитаемото пространство и укрепената площ през късноантичния период не са едно и също нещо. Голяма част от жителите живеят извън новите, много по-къси градски стени. Следователно намаляването на укрепената площ не е (поне в повечето случаи) причинено от демографска катастрофа или от въображаем "общ упадък" на институцията "град". Въпреки по-късите си стени, градовете в много случаи остават значими центрове на своите територии и в рамките на имперската икономическа и административна структура. Освен това тези нови стени в редица случаи са непреодолимо препятствие за нахлуващите варвари и могат да гарантират сигурността на жителите.

Какво кара хората в късната античност да намалят градските стени? По онова време все по-очевидна става неспособността на централната власт да гарантира сигурността на границите на империята. Не само голям брой вили са обградени със стени, но и в селските райони са издигнати множество крепости и укрепени селища, които трябвало да защитават живота на хората в провинцията. Жителите на градовете също трябвало да поемат нещата в свои ръце. В много случаи се съобщава за създаването на градски милиции. Участието на цивилни граждани във военните действия и защитата на собствените им градове е често срещано явление още през VI в., поради което е препоръчано от висшето военно командване.

Въпреки това нито гражданите, нито недостатъчните военни гарнизони могат успешно да защитават изключително дългите „стари“ стени, което води до решението на централната власт драстично да намали техните размери. Намаляването на укрепената площ е превантивна мярка и не е признак за упадък на градовете, а напротив - за тяхната жизненост. В много случаи "намаляване" е било синоним на "оцеляване". Ако трябва да опишем мотивацията за редуцирането само с една дума, тя би трябвало да е "благоразумие".

ENGLISH SUMMARY

It is believed that one of the symptoms of the decline of the cities and towns of the later Roman Empire during the transition period and later in the Dark Ages is the reduction of their wall circuits. Some scholars believe that the new, much shorter walls even represented the actual border of the settlement. In these small fortresses, according to this point of view, a small number of representatives of the civilian, ecclesiastical, and military administration took refuge.

In this paper I am aiming at getting the answer to the question to what extent should the reduction of the fortified area be interpreted as a sign of decline of the Roman cities? To find a solution to this problem, the following questions must be answered: Was the entire city area densely populated in classical antiquity? Were the living spaces in Classical and late antiquity one and the same? Did the city walls in late antiquity represent the real settlement borders?

The analysis of numerous examples from different parts of the Roman world led to the following results:

First of all, it is obvious that the entire town area was not identical with the populated area.

Secondly, the late antique citizen required considerably less living space than his ancestors in the period of classical antiquity. In other words, in this period many more people could live within a much smaller area compared to earlier times.

Thirdly, it is obvious that the populated and the fortified areas in the late antique period are not one and the same. A great number of inhabitants lived outside the new, much shorter town walls. Therefore, the reduction of the fortified area was not (in most cases at least) caused by a demographic catastrophe or by an imaginary 'general decline' of the institution 'city'. Despite their shorter walls, the towns and the cities remained in many cases significant centers of their territories and within the imperial economic and administrative structure. In addition, these new walls were in several cases an insuperable obstacle for the invading barbarians and could guarantee the safety of the citizens.

What made the people in late antiquity reduce the city walls? During the period of migration, the inability of the central government to guarantee the security of the frontiers of the empire became more and more evident. Not only were a great number of villae surrounded by walls, but in rural regions numerous fortresses and fortified settlements were erected which had to protect the life of the people in the countryside. The town inhabitants also had to act on their own account. In many cases it has been reported that town militias were founded. The participation of civilian citizens in war efforts and the defense of their own towns or cities were a common phenomenon already in the sixth century, wherefore it was recommended by the highest military command.

However, neither the citizens nor the insufficient military garrisons could successfully defend extremely long wall circuits, leading to the central government's decision to drastically reduce the size of the enormous walls. The reduction of the area surrounded by walls was a preventive measure and did not represent a sign of decline of the cities, but, on the contrary, of their vitality. In many cases, 'reduction' was a synonym for 'survival'. If we must describe the motivation for the reduction with only one word, it would have to be 'prudence'.

Приложение 4

Кирилов, Ч. 2005. Българският замък - реален или въздушен? В: Йотов, В. (ред.) Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, Варна, 12-14 септември 2002 г., Варна: Абагар, 2005, 179-204. ISBN:954-427-667-X.

РЕЗЮМЕ

През втората половина на XX в. палитрата от проблеми на българската средновековна археология се обогати с въпроса за феодалния замък; за такива бяха обявени редица археологически или архитектурни обекти, особено от периода на Второто българско царство. Според изказаните мнения характеристиките на българския феодален замък са много близки до тези на феодалния замък в Западна и Централна Европа; приписва му се и градообразуваща роля. Никога обаче не е поставян въпросът дали в средновековна България или на Балканите изобщо е било възможно да се строят феодални замъци. Идеята по-скоро стъпва на общоисторически съображения, отколкото на вземане под внимание на местните особености.

Класическият феодален замък в Западна и Централна Европа от 13-и век има дълга история. Началото му трябва да се търси на границата между IX и X век. Най-старите примери изглежда произхождат от земите на днешна Франция. Причините за подсигурияването на неукрепените дотогава благороднически имения, разположени наред аграрния ландшафт, най-вероятно се дължат на нестабилната политическа ситуация след разпадането на Каролингската империя и по време на опустошителните нашествия на норманите и унгарците. Приблизително от средата на X в. се наблюдава друга тенденция. Благородникът постепенно започва да се дистанцира визуално от подвластното му население. Така се появяват първите укрепени къщи, обитаеми кули и укрепления върху изкуствени насипи, чието по-нататъшно развитие, вероятно обогатено в хода на кръстоносните походи под влиянието на архитектурната традиция на Източното Средиземноморие, довежда до комплексния архитектурен облик на замъка от зрялото средновековие. Класическият феодален замък е не само функционална сграда, а по-скоро играе важна роля като символ на статуса на своя господар. Една от предпоставките за това развитие е не на последно място разпространението на рицарския идеал.

На Балканите, от друга страна, не възниква рицарство; благородниците формират „служебна аристокрация“, която не представлява затворена съсловна общност. Този, който обитава провинциалния си имот, се смята за аутсайдер, а важен фактор за "благородничеството" е кариерата на държавна служба. Последната носи и много повече доходи, отколкото собственото владение. Нерядко конфискацията на лични земевладения от държавата или императора е друга важна причина, поради която елитът не се чувства тясно свързан със земята си.

В действителност липсват каквито и да било свидетелства, че поземлената аристокрация строи укрепления в собствените си земи. Укрепленията се изграждат от името на централната власт, която се грижи за поддръжката им и за разположените в тях военни части. Крепостите във византийския свят не обслужват интересите на отделни лица или семейства, а отбраната на цялата държава; те отразяват определени политически и

социални условия, които коренно се различават от тези на Запад. Укрепленията на арабите в Испания предлагат добри аналогии; техните замъци играят различна роля в сравнение със сградите на християнската аристокрация на Иберийския полуостров от същия период. Но Балканите предлагат и добри примери за това, че визуално подобни на „замъците“ от зрялото средновековие комплекси съществуват още през късната античност и лягат в основата на по-късната селищна и укрепителна система на Югоизточна Европа. Дори структури от зрялото средновековие като Мистра показват, че византийската аристокрация избягва вече построените там „западни“ замъци, очевидно защото те не кореспондират с жилищните й навици.

ENGLISH SUMMARY

In the latter half of the 20th century, the realm of Bulgarian medieval archaeology witnessed a proliferation of inquiries concerning the existence of "aristocratic castles." Numerous excavated or architecturally examined sites, primarily dating back to the period of the Second Bulgarian Empire, were designated as such. The prevailing notion suggested that the characteristics of the Bulgarian "aristocratic castle" closely resembled those found in Western and Central Europe, attributing to them a role as urban nuclei. However, an overlooked aspect pertained to the feasibility of aristocratic castles even existing in medieval Bulgaria or the Balkans. Rather than considering local conditions, this idea predominantly stemmed from general historical considerations.

The classical noble castle of Western and Central Europe, with its origins dating back to the turn of the 9th and 10th centuries, boasts a rich developmental history. Its earliest examples seemingly emerged from present-day France, most likely as a response to the turbulent political situation following the disintegration of the Carolingian Empire and the destructive invasions by the Normans and Hungarians. By the mid-10th century, a distinct trend emerged as nobles sought to visually distinguish themselves from their subordinates. This led to the emergence of fortified houses, keeps, and motte-and-bailey castles. Evolving further, especially influenced by architectural traditions from the eastern Mediterranean region during the Crusades, these castles culminated in the multifaceted castle architecture of the High Middle Ages. The classical noble castle served not only functional purposes but also carried significant symbolism as a status marker for its lord, driven in part by the prevalence of chivalric ideals.

In contrast, the Balkans did not experience the emergence of chivalry, and the nobility formed a service-based class that was not a closed society. Individuals living on their provincial estates were considered outsiders, and civil service careers played a pivotal role in determining "nobility," offering greater income compared to landownership. The frequent confiscation of rural estates by the state or emperor further contributed to the detachment of wealthy individuals from their lands.

In fact, there is no evidence supporting the notion that the "landed gentry" constructed fortifications on their own estates; such fortifications were typically commissioned by the central authority, which also ensured their maintenance and stationed troops. Byzantine fortresses served not the interests of specific individuals or families but rather the defense of entire regions, reflecting unique political and social circumstances diverging from those in the

West. Good parallels can be drawn with the fortifications of the Arabs in Spain, whose castles served different roles compared to those built by Christian nobility on the Iberian Peninsula during the same period. The Balkans also offer compelling examples of similar high medieval complexes existing since late antiquity, forming the foundation of the later settlement and fortification system in southeastern Europe. Even in later periods, as seen in structures like Mistra, the Byzantine aristocracy deliberately avoided "Western" castles, likely because they did not align with their residential preferences.

Приложение 5

Kirilov, Ch. Der rissig gewordene Limes. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwäche des oströmischen Reichs in der Spätantike. In Vagalinski, L. (ed.) *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC - VI C AD): International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6-7.10.2005*, Sofia: BAS-NAIM, 2007, 329-352. ISBN: 9789549038781.

РЕЗЮМЕ

В статията се обсъждат времето и причините за появата на стотиците и дори хиляди укрепени (с каменни стени) височинни селища в днешните български земи. Резултатите от проучванията на редица археологически обекти с такива характеристики показва, че огромната част от тях са издигнати през късната античност. По-късно, през средновековието, са преизползвани стари късноантични укрепления или се строят нови крепости. При все че на такива места нерядко се откриват материали от по-ранни периоди, и особено от желязна епоха, няма причини да се смята, че те са били укрепявани (с каменни стени) още тогава, а още по-малко може да се мисли за „отбранителни системи“, базирани на взаимодействието на множество височинни укрепления в отделни микро- или макрорегиони.

Късноантичните укрепени селища също традиционно се осмислят като част от общоимперска отбранителна концепция, създала няколко редуващи се „укрепителни пояса“ на Балканите, имащи за цел да препятстват проникването на нашественици дълбоко на юг, застрашвайки самата имперска столица. В този ред на мисли те се разглеждат най-вече като военни съоръжения, в които са разположени военни гарнизони.

Разкопките на редица укрепени височинни селища през втората половина на XX век обаче показват, че значителна част от тях са обитавани от цивилно население, занимаващо се със занаяти, търговия и селско стопанство. При все че някои от тях ще да са строени било по инициатива, било с помощта на централната власт, много други са плод на собствен почин на провинциалното население. Те са ярка илюстрация на неспособността на имперските власти да гарантират спокойствието на значителна част от провинциите на Балканския полуостров и на живота и здравето на техните обитатели. Именно последните много често започват да се грижат сами за оцеляването както на себе си, така и на имуществото си.

Нарастващата несигурност води до това, че и новоосновани през VI в. градове демонстрират облик, различен от този на класическия античен град, и по същество представляват височинни укрепени селища. Това е и една от причините за размиването на границите между „града“ и „селото“ през късната античност – поне от гледна точка на физическия им облик. Разбира се, тези две селищни форми не ще да изчерпват разнообразните функции на укрепените височинни селища по това време.

ENGLISH SUMMARY

The paper examines the emergence and underlying reasons behind the abundance of fortified hilltop settlements, with stone walls, in present-day Bulgarian territories. Investigations of numerous archaeological sites with such features reveal that most of these settlements were established during Late Antiquity. Subsequently, in the Middle Ages, these old Late Antique

fortifications were either repurposed or new fortresses were constructed. Although artifacts from earlier periods, including the Iron Age, are sometimes found on these sites, there is no evidence to suggest that they were fortified with stone walls during those eras. Consequently, the notion of 'defensive systems' based on the interaction of multiple hilltop fortifications in particular micro- or macro-regions lacks support.

Late antique fortified hilltop settlements have long been viewed as part of a broader imperial defensive strategy, creating several alternating "fortification belts" across the Balkans to safeguard against invaders reaching the imperial capital. According to this perspective, these settlements were predominantly military installations housing garrisons.

However, excavations in the latter half of the 20th century shed new light on these fortified highland settlements, revealing that a significant portion of them were inhabited by civilians engaged in crafts, trade, and agriculture. While some may have been constructed with the support or initiative of the central government, many others emerged from the local population's own efforts. These settlements illustrate the inability of the imperial authorities to ensure the safety of a substantial part of the Balkan provinces and the well-being of their inhabitants. Consequently, these inhabitants took it upon themselves to secure their own survival and protect their property in the face of growing insecurity.

The increasing instability also led to newly founded cities in the 6th century adopting a different appearance from that of classical ancient cities, transforming into fortified hilltop settlements. This shift contributed to the blurring of boundaries between 'city' and 'village' in late antiquity, at least in terms of their physical structures. It is essential to note that these two settlement forms did not encompass the full range of functions exhibited by fortified highland settlements during this period.

Приложение 6

Кирилов, Ч. 2009. Мнимото изселване на българи от Паристрион. Някои бележки по въпроса за демографските процеси между Дунав и Стара планина през XI-XII век. В Григоров, В., Даскалов, М., Коматарова-Балинова, Е. (ред.) EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе. София, НАИМ-БАН, 355-374 (45000 знака = 25 ст. стр.). ISBN 978-954-92395-4-6.

РЕЗЮМЕ

В българската историческа и археологическа литература периодът между края на X и края на XII в. се смята за трудно време, белязано от демографска и социална катастрофа. За това са отговорни не само "византийското завоевание", което довежда до края на независимата българска държава, но и опустошителните варварски нашествия. В резултат на варварския натиск през втората половина на XI в. са разрушени или загиват десетки селища, а немалка част от населението се изселва на юг в Тракия. Като археологическо доказателство за тази катастрофа обикновено се разглежда липсата както на монети, така и на археологически находки (керамика и др.) в Паристрион след края на XI в.

Задълбочен анализ на съществуващите находки обаче може поне да постави това общовалидно мнение под въпрос, а дори и да го отхвърли. На първо място следва да се отбележи, че е напълно неуместно наличието или липсата на монети да се разглежда като пряко доказателство за наличието или липсата на хора. За съжаление в българската средновековна археология абсолютните хронологии на материалната култура зависят в значителна степен именно от монетни находки. Приема се, че паричната икономика е въведена повсеместно в българските земи след византийското завоевание, и оттук следва напълно погрешният извод, че селища, в които от определен момент насетне не са открити монети, са прекратили съществуването си.

Нумизматичните сбирки от повече от дузина археологически обекти от българския Североизток и румънска Добруджа показват, че монетните находки в селищата във вътрешността, където са били разположени византийските войски през последната четвърт на X и първата четвърт на XI в., са най-богати именно в този период. След промяната във византийската военна стратегия през 30-те години на XI в. и разпускането на тези гарнизони броят на монетите в тези селища намалява драстично, но за сметка на това в граничните градове по река Дунав се откриват многобройни находки на монети, отсечени между 30-те и 70-те години на XI в. Изглежда, че през този период дунавските градове са превърнати в истински емпории, които са имали за цел да осигурят на варварите от другата страна на северната граница мирен достъп до богатствата на империята. Това предположение се потвърждава и от факта, че в крайбрежните градове на Черно море почти няма монети както от този, така и от предходния период. Следователно монетите не са обслужвали ежедневната търговия между града и аграрната му околност, а са белег или за присъствие на армията, или за търговски отношения с хората на север от границата. Подобна „политика на емпории“ всъщност се провежда още през втората половина на IV в. от н. е. при император Валент, както ни уверява Темистий.

По различни причини тази имперска политика се проваля. По времето на Алексий I Комнин темната администрация е реорганизирана, а Дунав е изоставен като граница. Граничните войски вече трябвало да охраняват балканските проходи. Само в няколко места по река Дунав, които продължават да функционират като гарнизонни градове, се откриват и монети от периода след 1100 г. Забележително е, че почти всички селища, в които се откриват материали от XII в., се намират именно в северното подножие на Балканите. Тази ситуация очевидно е била много сходна с тази от VI в., когато на днешната българска територия биха съществували почти само височинни селища.

Тази променена ситуация обаче в никакъв случай не означава, че хората са напуснали днешна Северна България. Още по-малко вероятно е предположението, че същите хипотетични емигранти са отговорни за предполагаемия "демографски бум" на юг от планината. Не имиграция от север, а двестагодишният мир и подобрените комуникации са допринесли за просперитета на тези области. Но дори и тук, в една "напълно византизирана" страна, няма внушителни колекции от монети от този период, не само в "селата", но и в по-големите градове. Това обстоятелство повдига въпроса за характера и мащабите на провинциалната византийска монетарна икономика – въпрос, на който следва да се търси отговор на друго място.

ENGLISH SUMMARY

In Bulgarian historical and archaeological literature, the period between the end of the 10th century and the end of the 12th century is considered a challenging time marked by a demographic and social collapse. This collapse can be attributed not only to the "Byzantine conquest," which led to the downfall of the independent Bulgarian state but also to devastating barbarian invasions. As a result of this barbarian pressure, numerous settlements were destroyed or abandoned during the second half of the 11th century, and a significant part of the population migrated southward to Thrace. The archaeological evidence of this catastrophe is often linked to the absence of coins and other archaeological artifacts (such as pottery) in the region of Paristrion after the 11th century.

However, a detailed analysis of the existing findings challenges, if not refutes, this widely accepted view. Firstly, it is important to note that the presence or absence of coins cannot serve as direct evidence for the presence or absence of people. Unfortunately, material chronologies in Bulgarian medieval archaeology heavily rely on coin discoveries. There is a sweeping assumption that a monetary economy was introduced into Bulgarian territories after the Byzantine conquest, leading to the incorrect conclusion that settlements lacking coins after a certain point in time ceased to exist.

Coin collections from over a dozen settlements in Northeastern Bulgaria and Romanian Dobrudzha tell a different story. Inland settlements, where Byzantine troops were stationed during the last quarter of the 10th century and the first quarter of the 11th century, have the richest coin finds during this period. However, after a change in Byzantine military strategy in the 1030s and the dissolution of these garrisons, the number of coins drastically decreased in inland towns. Instead, numerous coin finds were discovered in border towns along the Danube, dating from the 1030s to the 1070s. It appears that during this period, the Danubian cities were transformed into thriving emporiums, offering peaceful access to the empire's wealth for the

barbarians residing north of the imperial border. This assumption is further supported by the scarcity of coins in coastal cities on the Black Sea during both the mentioned period and the preceding one. Hence, the coins were not used for everyday trade between cities and the countryside but rather indicate the presence of the army or trade relations with people living north of the Danube. This emporia policy had already been implemented during the second half of the 4th century AD under Emperor Valens, as Themistios confirms.

For various reasons, this imperial policy eventually failed. Under Alexios I Komnenos, the thematic administration was reorganized, and the Danube was no longer maintained as a border. Instead, the border troops were assigned to secure the Balkan passes. Only in some Danubian points, which continued to function as garrison towns, coins are found even from the period after 1100. It is noteworthy that almost all settlements exhibiting materials from the 12th century are precisely located in the northern foothills of the Balkans. This situation seems quite similar to that of the 6th century when hilltop settlements were predominant throughout present-day Bulgarian territory.

However, these changes do not imply that the population moved away from what is now northern Bulgaria. Moreover, it is unlikely that the same emigrants were responsible for the alleged "demographic boom" in the regions to the south of the Balkan Mountains. The prosperity in those areas was not due to immigration from the north but rather resulted from two hundred years of peace and improved communications. Nevertheless, even in this "completely Byzantinized" country, significant coin collections from this period are scarce, not only in the rural settlements but also in the larger cities. This circumstance raises questions about the nature and extent of the provincial Byzantine monetary economy, which warrant further investigation.

Приложение 7

Кирилов, Ч. 2010. За резиденцията на Червенските архиепери през средновековието. В Гетов, Л., Стоянов, Т., Стоянова, Д., Пенчева, Е. Лозанов, И. (ред.) *Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Stephcae Angelova. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis* 5. София: Софийски университет "Св. Климент Охридски", 713-738. ISSN Print: 1312-7284.

РЕЗЮМЕ

Въпреки почти пълното разкопаване на средновековния град Червен (Северна България) и по-специално на така наречената му цитадела, епископската респ. митрополитската му резиденция все още не е идентифицирана. В настоящата статия се прави преоценка на резултатите от разкопките на вероятно най-представителната сграда в Червен. Тя е обявена за седалище на предполагаем местен феодал още през 60-те години на XX в. и оттогава се смята за класически пример за средновековен български феодален замък. Във всеки случай аргументацията на разкопвачите стъпва на глинени крака - в Червен не са запазени писмени сведения за средновековни феодали, всички строителни надписи от града свидетелстват, че фактическият строител там е бил царят или централната власт, а "доминиращото положение" и "укрепеността" на въпросната сграда никак не са убедително доказателство за функцията ѝ на феодален замък. Датировката на този комплекс като предполагаемо "най-стария" в средновековния град или функцията му като "кристализационно ядро" на бъдещия град също е съмнителна; тя практически се основава на една-единствена (пробита!) монета от края на XII в. в недобре изяснена стратиграфска среда. Неговата планова схема (сгради, групирани около вътрешен двор с църква в центъра) действително е често засвидетелствана в светски резиденции във византийския свят, но също толкова добре може да принадлежи и на манастирски комплекс. Това, че в православния свят епископската резиденция де факто е манастир, а манастирите доста често са били епископски резиденции, е известно отдавна. Ето защо се осмелявам да предположа, че въпросният комплекс е бил по-скоро резиденция на червенските епископи и митрополити, които със сигурност са писмено засвидетелствани, отколкото седалище на въображаем феодал, чието присъствие в Червен се е предполагало и все още се предполага само по общи културно-исторически и особено по идеологически причини.

ENGLISH SUMMARY

Despite the almost complete excavation of the medieval town of Cherven in northern Bulgaria, particularly its citadel, the location of its bishop's or metropolitan residence remains elusive. This paper reevaluates the results of excavations conducted on what is likely the most representative building in Cherven. Early declarations from the 1960s identified this structure as the seat of a local feudal lord, and since then, it has been regarded as a prime example of a medieval Bulgarian "feudal castle". However, the basis for this argumentation is weak, as there is no written evidence of medieval feudal lords in Cherven. Building inscriptions from the city indicate that the actual builder was the tsar or the central authority, casting doubt on the notion of the building's function as a "feudal castle" despite its "dominant position" and "fortification."

The dating of this complex as the supposed "oldest" in the medieval city or its function as a "crystallization nucleus" for the future city is also questionable, primarily relying on a single

pierced coin from the late 12th century found in an insecure stratigraphic position. The plan scheme of the complex, with buildings grouped around an inner courtyard and a central church, is indeed common in secular residences within the Byzantine world, but it could also indicate a monastery. It has long been known that the bishop's residence often served as a monastery, and in the Orthodox world, monasteries frequently doubled as bishop's residences. Hence, it is reasonable to consider that the complex in question was more likely the residence of the Cherven bishops and metropolitans, who are well-documented in historical records, rather than the seat of an imaginary feudal lord. The assumption of the latter's presence in Cherven is based on broad cultural-historical and ideological grounds, lacking concrete evidence.

Приложение 8

Кирилов, Ч. 2020. Меч или рало? Размисли относно края на късноантичната селищна мрежа в Тракия. В Стоянова, Д., Кирилов, Ч. (ред.) Тракия през средновековието и османската епоха. Характер и динамика на селищния живот (XII-XVIII в.). Сборник статии от научна конференция, проведена на 27-28 ноември 2014 г. в София. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 11-26 (65000 знака = 36 ст. стр.). ISBN: 978-954-07-5068-2.

РЕЗЮМЕ

През Късната античност в днешните български земи, както и в други части на Балканския полуостров, протичат процеси, които най-късно през VI в. водят до появата на селищна система, доминирана не от неукрепени селища в равнините, а от укрепени височинни селища в планинските и полупланинските райони. Градските центрове в региона, основани през VI в., имат сходни характеристики. В българската научна литература е наложена тезата за внезапното изоставяне на височинните позиции през Ранното средновековие и за повторното им заселване едва през X в., за да се превърнат отново в обичаен или дори доминиращ тип селища през последните векове на Средновековието. Честно казано, смятам, че тази картина може да се окаже много далеч от действителността. Тя се опитва да обясни две добре познати явления – от една страна, прекъсването на паричната циркулация във височинните селища в началото на VII в., а от друга – отсъствието в тях на материална култура, характерна за „славянските“ и „прабългарските“ селища и некрополи от VII-IX в. Добре известно е, че липсата на монети не означава непременно отсъствие на хора (впрочем, монети липсват и на всички останали проучени ранносредновековни обекти) и остава неясно защо трябва безрезервно да очакваме, че животът през ранното средновековие трябва винаги да се проявява чрез материалната култура, характерна за селищата в Попина и Гарван или некрополите в Разделна и Топола.

Въпреки тези мои резерви, като отправна точка на дискусиата ще приема, че в някакъв момент между Късната античност и Средновековието повечето от селищата на хълмовете наистина са изоставени, и ще се опитам да предложа обяснение на причините за края на този селищен модел, което се различава от общоприетото. Последното гласи, че той всъщност е разрушен в резултат на аваро-славянските нашествия в края на VI и началото на VII в., когато били унищожени множество градове и крепости и голяма част от късноантичното население било избито или прогонено; новодошлите славяни и прабългари създали нов селищен модел, различен от късноантичния, и той бил съобразен със собствените им културни и икономически особености.

Според мен „машабните опустошения“, приписвани на аварите и славяните, не са подкрепени нито от съществени писмени данни, нито от убедителни археологически доказателства. Трябва да се търси друго обяснение.

Бърз поглед към картата показва, че повечето от известните ни височинни селища от VI в. се намират в райони, които никога не са били известни като зърнопроизводителни. Задълбоченият анализ на късноантичните сечива от днешна България, свързани с едрото земеделие и зърнопроизводството (плуг, черясло, копраля и сърп), показва, че те

отсъстват в обектите от VI в. Не че няма земеделски инструменти, тъкмо напротив, но това, което не се открива, са именно тези, които са подходящи за едроплощно земеделие. Този факт впрочем добре кореспондира с писмените извори от периода, които свидетелстват за проблеми със зърнопроизводството в тази част на империята през разглеждания период.

От друга страна, потреблението на зърно очевидно не е преустановено. При липса на производство и продължаващо потребление е очевидно, че населението е трябвало да бъде снабдявано със зърно. Твърдението, че липсата на хореуми, построени със сигурност след 500 г., показва, че градското население не е било снабдявано с храна, изглежда неоснователно. По начало фактът, че не са построени нови хореуми, не означава, че вече съществуващите не са били използвани. От друга страна, особено в новоосновените височинни селища (включително градските центрове) няма достатъчно място за изграждане на внушителни хореуми. Въпреки това зърното се съхранява в долиуми и хранилищни ями, които са повсеместно разпространени, както и в крепостните кули. Когато хоризонталното пространство е недостатъчно, се прилагат вертикални решения. Подобни находки са достатъчно ясна индикация, че все пак е имало мащабно потребление на зърно и то едва ли е било осигурено от оскъдната реколта от неплодородните планински полета, които са били обработвани от отделните домакинства в селищата.

Това, че населението през VI в. е било снабдявано с хранителни продукти, се илюстрира от многобройните находки на амфори (предимно LRA2) практически във всяко късноантично височинно селище, проучено в България. Напоследък, най-вече поради масовото присъствие на такива амфори по Долния Дунав, те се приемат като индикация за снабдяване на армията с храна, но всъщност разпространението им е много по-широко и те са откривани и в селища, в които няма основания да се предполага присъствие на войски. Не е задължително тези амфори да са съдържали зърно, но те свидетелстват за централизирани доставки на храна за големи групи от населението. Също така към момента няма ясни данни за производство на амфори в днешните български територии – обстоятелство, което също трябва да се вземе под внимание.

Голяма част от височинните укрепени селища са се намирали в райони, където производството на зърно е проблематично - за разлика от рудодобива и животновъдството. Спокойно може да се предположи, че включването на големи групи от населението в подобни дейности (за което разполагаме с недвусмислени косвени, но и с преки археологически доказателства) е съпроводено с организирани доставки на зърно – практика, която е добре илюстрирана със свидетелства, макар и от много по-късно време. Тъй като в региона няма мащабно зърнопроизводство, доставките зависят до голяма степен от традиционните житници на империята в Източното Средиземноморие.

Загубата от нейна страна на Египет, Сирия и Палестина, макар и те да не са непременно пряк източник на зърно за Балканите, несъмнено създава напрежение и предизвиква криза в системата за снабдяване на населението с храни. Животът във височинните селища става все по-проблематичен поради разпадането на цяла икономическа система, която позволява съществуването им в мащабите, които се наблюдават през VI в., включително като дистрибутор и потребител на собствена продукция. Стига се до нуждата от промяна на икономическия, а оттам и на селищния модел.

Реорганизацията на Източната римска империя през втората половина на VII в. и постепенното въвеждане на темната организация, свързана с появата на класическото византийско „въоръжено селячество“, несъмнено е опит за преодоляване на тези проблеми. Изоставянето на височинните селища и пренасочването на населението към равнините, предлагащи възможност за мащабно производство на зърно, би могло да бъде едно от археологическите свидетелства за тези процеси. Подобен сценарий би наложил преразглеждане на приетата теза, че само „славяни и прабългари“ са създали „ранносредновековния селищен модел“.

ENGLISH SUMMARY

In the Late Antiquity in the present-day Bulgarian territories, as well as in other parts of the Balkan Peninsula, processes developed that led at latest in the 6th c. to the emergence of a settlement system that was dominated not by the unfortified settlements in the plains but by fortified hilltop- settlements in mountainous and semi-mountainous areas. The urban centers in the region that were founded in the 6th c. had similar characteristics. In the Bulgarian scholarly literature, there is a postulate about the sudden abandonment of the hilltop- settlements in the Early Medieval Period and that they were resettled only in the 10th c. – to become again a common or even dominating type of settlements in the last centuries of the Middle Ages. To be honest, I believe that this picture may turn out to be very far from reality. It tries to explain two well-known phenomena – on one hand the discontinuation of the monetary circulation in the hilltop- settlements at the turn of the 7th c., and on the other the absence there of material culture that is typical of the “Slavic” and “Proto-Bulgarian” settlements and cemeteries of the 7th–9th c. It is well-known that the absence of coins does not necessarily imply the absence of people (in fact, there are no coins at all other investigated Early Medieval sites), and it remains unclear why we should unreservedly expect that the Early Medieval human habitation should always manifest itself with the material culture that is typical of the settlements at Popina and Garvan or the necropolises at Razdelna and Topola.

Despite these reservations of mine, I would accept for a start that at some point between the Late Antiquity and the Middle Ages most of the hilltop- settlements were indeed abandoned, and I will try to offer another explanation of the reasons for the end of this settlement model that differs from the generally accepted. The latter states that the model was actually dismantled in result of the Avaro-Slavic invasions in the late 6th and early 7th c., when great many cities and fortresses were destroyed and a large part of the Late Antique population was either slaughtered or driven away; the newcomers, Slavs and Proto-Bulgarians, created a new settlement model, different from the Late Antique one, and it was consistent with their own cultural and economic specifics.

In my opinion, “the great devastations” attributed to Avars and Slavs are not supported neither by substantial written sources, nor by compelling archaeological evidence. One should look for another explanation.

A quick glance at the map reveals that most of the 6th c. hilltop- settlements we know about are in regions that have never been known as breadbaskets. The thorough analysis of the Late Antique tools from present-day Bulgaria, related to largescale agriculture and grain production (ploughshare, coulter, goad, and sickle) indicates that they are absent from 6th c. sites. It is not

that there are not farm implements – quite the opposite, but what is not found are precisely those that are suited for large-scale agriculture. This fact by the way corresponds well with the written sources from the period that testify to problems with grain production in this part of the Empire in the period under consideration.

On the other hand, the consumption of grain apparently did not cease. With no production and continuing consumption, it is obvious that the population had to be supplied with grain. The claim that the lack of horrea certainly built after AD 500 indicates that the urban population was not supplied with food appears to be ill-grounded. To begin with, the fact that no new horrea were built does not mean that the already existing were not used. On the other hand, especially in the newly founded hilltop- settlements (including urban centers), there was not enough space to build imposing horrea. However, grain was kept in dolia and storage pits that are ubiquitous, as well as in the fortress towers. When horizontal space is scarce, vertical solutions are implemented. Such discoveries are a sufficiently clear indication that there was still large-scale consumption of grain, and it was hardly supplied by the meagre harvest from the infertile mountainous fields that were tilled by the individual households in the settlements.

That the 6th c. population was supplied with food is illustrated by the numerous finds of amphorae (mostly LRA2) in practically every Late Antique hilltop- settlement investigated in Bulgaria. Recently, mostly because of the massive presence of such amphorae along the Lower Danube, they were accepted as an indication of food supplies for the army, but in fact their distribution is much wider, and they have been found also in settlements where there are no reasons to presume the presence of troops. These amphorae did not necessarily contain grain, but they testify to centralized supplies of food for large groups of the population. Also, at present there is no positive evidence of production of amphorae in the present-day Bulgarian territories, which circumstance is also to be noted.

Great many of the hilltop- fortresses were in areas where grain production was problematic – unlike mining and animal husbandry. One could safely presume that the involvement of large groups of the population in such activities (for which we have unequivocal indirect, but also direct archaeological evidence) was accompanied with organized supplies of grain – a practice that is well illustrated with testimonies, admittedly from much later times. As there was no large-scale grain production in the region, the supplies depended largely on the traditional breadbaskets of the empire in the Eastern Mediterranean.

The loss of Egypt, Syria and Palestine as parts of the empire, although they were not necessarily the direct source of grain for the Balkans, undoubtedly created tensions and stirred a crisis in the system of food supplies for the population. The life in the hilltop- settlements became ever more problematic because of the collapse of an entire economic system that made possible their existence at the scale that is observed in the 6th c., including as distributor and consumer of their own production. A change of the economic model was needed, hence of the settlement model.

The reorganization of the Eastern Roman Empire in the second half of the 7th c. and the gradual introduction of the themata system, related to the appearance of the classical Byzantine farmer-soldier, was undoubtedly an attempt to overcome these problems. The abandonment of the hilltop- settlements and the redirection of the population towards the grain producing plains could be one of the archaeological testimonies to these processes. Such a scenario would require

reconsidering the accepted thesis that only “Slavs and Proto-Bulgarians” created the Early Medieval settlement model.

Приложение 9

Кирилов, Ч. 2021. Констанция (и Калоян). В Караилюев, П. (ред.) *Laurea* в чест на Димитър Янков (Марица-Изток, Археологически проучвания, 8). Смолян: Марти-Дени Груп, 304-316 (41000 знака = 23 ст. стр.). ISBN 978-619-7207-23-1

РЕЗЮМЕ

Редица писмени извори в периода от IX до началото на XIII в. засвидетелстват съществуването на малък град в Тракия с името Констанция, разположен някъде по трасето на пътя между Пловдив и Одрин. Между края на XIX и средата на XX в. са направени различни предложения относно неговата локализация, като в крайна сметка се утвърждава неподкрепеният с категорични доказателства възглед на Иван Велков, че той е тъждествен с височинното селище „Асара“ край Симеоновград. Наред с това се приема, че именно тази Констанция е превзета от войските на българския владетел Калоян през 1201 г., след което престава да съществува.

Анализът на наличните археологически и исторически данни налага ревизирането и на двете тези. От една страна дългогодишните археологически разкопки на „Асара“ свидетелстват ясно, че тук няма следи от живот след първата половина на XII в., като особено впечатление прави не толкова липсата на монети от XII и началото на XIII в., колкото на сграфито керамика, която през втората половина на XII в. е обичайна част от керамичния комплекс дори на най-незначителното тракийско село и несъмнено би следвало да бъде намерена при разкопките на предполагаемо живо по онова време градче.

От друга страна град с име Констанция е превзет от Калоян през 1201 г. по време на кампания, при която негова жертва става и Варна. Изглежда много по-логично той да се отъждестви с някогашната столица на Малка Скития – Томи, която по някое време през ранното средновековие се сдобива с името Констанция, което в леко видоизменена форма носи и до днес, отколкото с град дълбоко на юг от Хемус, чието хипотетично превземане предполага движение на българската войска по странния маршрут Търново [?] – района около големия завой на Марица – Варна – Търново [?].

ENGLISH SUMMARY

Several written sources dating from the 9th to the early 13th century provide evidence of a small town in Thrace known as Constantia, located somewhere along the road between Plovdiv and Adrianople. Throughout the late 19th to the mid-20th centuries, various proposals were presented concerning its precise location. Eventually, Ivan Velkov's viewpoint gained acceptance, despite lacking conclusive evidence, suggesting Constantia's identification with the high-altitude settlement of Asara near Simeonovgrad. Additionally, historical records suggest that this town was conquered by the forces of Bulgarian ruler Kaloyan in 1201, leading to its subsequent disappearance.

A comprehensive analysis of the available archaeological and historical data necessitates a thorough reassessment of both hypotheses. On one hand, the extensive and long-term archaeological excavations at Asara unequivocally indicate the absence of any traces of

habitation after the first half of the 12th century. Notably, the scarcity of coins from the 12th and early 13th centuries is overshadowed by the notable absence of sgraffito pottery—an ordinary feature of the ceramic repertoire even in the most modest Thracian villages during the latter half of the 12th century. The lack of such pottery in a supposedly thriving town from that period raises intriguing questions.

On the other hand, historical records confirm Kaloyan's conquest of a town named Constantia in 1201, during a campaign that also led to the fall of Varna on the Black Sea coast. It seems more plausible to associate this conquest with the former capital of Scythia Minor - Tomi - which, at some point during the early Middle Ages, acquired the name Constantia—a name that has persisted in a slightly modified form to this day. This alignment presents a more coherent argument compared to attributing it to a town situated deep south of the Haemus Mountains, where the hypothetical capture implies a convoluted route taken by the Bulgarian army: Tarnovo [?] - the region around the “great bend” of the Maritza River - Varna - Tarnovo [?].

Приложение 10

Kirilov, Ch. 2021. Contribution to the study of heel irons from present-day Bulgarian lands. Contributions to the Bulgarian Archeology 11, 187-203 (75000 знака = 42 ст. стр.).
<https://doi.org/10.53250/cba11.187-203>. ISSN (print) 1310-7976 / ISSN (online) 2603-3410.

РЕЗЮМЕ

Според общоприетото мнение подковите за обувки се появяват в днешните български земи около 1200 г. сл. Хр. Те са считани за обичайни за зрялото средновековие предмети, които продължават да се използват през османската епоха, та чак до наши дни. Смята се, че са били прикрепвани към подметките на „груби“ обувки, нерядко интерпретирани като „войнишки“.

Внимателното изследване на контекстите, в които се откриват, обаче налага сериозна ревизия на досегашните възгледи. Забележително е, че подковите за обувки не се срещат в некрополи, отнасящи се към XIII – XIV в. Контекстът на находките, откривани в селища, съществували по същото време, най-често не е добре документиран. Освен това огромната част от въпросните селища продължават съществуването си и в османската епоха. Малкото добре документиран контекст в селищна среда, в които се намират подкови за обувки, не могат да бъдат датирани преди самия край на XIV в. и дори по-скоро преди първата половина на XV в.

От друга страна подковите за обувки са често срещани в некрополи от османската епоха. Наличните данни подсказват, че те са едни от предметите, които се появяват в днешните български земи по време на османското завоевание като резултат от широкото разпространение – сред всички групи и слоеве на населението, а не само сред войската – на специфични ориенталски обувки и ботуши: папуци и чизми. Оскъдните данни от други балкански страни, например Гърция и Сърбия, не противоречат на тази теза. С оглед на това не е изненадващо, че на български подковата за обувка се нарича „налче“, което е директна заемка от турското ѝ означение *nalça/na'lçe*.

ENGLISH SUMMARY

It is generally acknowledged that heel irons in Bulgaria came into use around 1200 AD. They are considered one of the usual High medieval finds, which continues to be used in the Ottoman period and even today. They are believed to have been attached to the soles of “rough” shoes, often interpreted as “military”. However, a careful examination of the contexts in which they are found compels a vast revision of existing views.

It is noteworthy that heel irons were not found in cemeteries dating back to the 13th and 14th c. The objects found in settlements are for the most part non-contextual finds, and as a rule, they were unearthed in settlements that indeed existed in the Middle Ages but also continued their life in the Ottoman era. The earliest of the few distinctly documented contexts containing heel irons within settlements cannot be dated before the very end of the 14th or even rather the first half of the 15th c.

On the other hand, heel irons are relatively common in cemeteries dating back to the Ottoman period. The available data suggest that they are one of the objects that appeared in present-day Bulgarian lands during the Ottoman conquest because of the widespread distribution – among all strata of the population and not only the soldiers – of specific oriental shoes and boots: *pabuç* and *çizme*. The scarce archaeological evidence from other Balkan countries, i. e. Greece or Serbia, does not contradict this idea. Considering this, one would not be surprised to hear that in Bulgarian the heel iron is called налче (“nalche”), which is a direct borrowing of the Turkish word *nalça/na'lçe*.